

AYNUR MƏTLƏB qızı SƏFƏRLİ
DİN-nin Polis Akademiyası, polis leytenantı
Bakı Dövlət Universiteti (doktorant)

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA TÜRKÇÜLÜK MOTİVLƏRİ

GİRİŞ. Əsil adı İlyas olan Nizami Gəncəvi təxminən 1141-ci ildə doğulmuşdur. Azərbaycan fars dilli poeziyasının klassiki, orta əsrlər şərqinin ən böyük şairlərindən biri, fars dilli epik ədəbiyyatın ən böyük romantik şairi, farsdilli epik poeziyaya danışq dili və realistik stili gətirmiş sənətkar şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı tarixi salnamələrin ənənəvi mövzularından istifadə etmişdir. Nizami fars dilinin istifadə olunduğu bütün ərazilərdə – Hafiz Şirazi, Mövlana Cəlaləddin Rumi və Sədi Şirazi kimi böyük sənətkarların yaradıcılığına təsir etmişdir. Onun, müxtəlif ictimai, mədəni və elmi mövzuları işıqlandıran beş məsnəvisi bütün Şərq ölkələrində böyük məşhurluğa malik olmuşdur ki, bunu da, şairin əsərlərinin çoxlu sayda və müxtəlif dövrlərə aid əlyazmalarının dövrümüzə çatması sübut edir. Nizaminin "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun" və "İsgəndərnamə" kimi əsərlərinin qəhrəmanları, indi də, bütün islam ölkələrində, eləcə də dünyada tanınmaqdadır.

Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sində türk ruhu. Hazırda Azərbaycan-türk fəlsəfəsi və mədəniyyətinin incilərindən sayılan Nizami Gəncəvi yaradıcılığından bəhs olunarkən, onların Azərbaycan xalqının qədim dini-fəlsəfi dünyagörüşü ilə bağlı fikirləri tədqiqatlardan, həmçinin Azərbaycan türk fəlsəfəsi, Azərbaycan türk tarixi və s. adlanan mühüm əhəmiyyətə malik olan elmi yazılardan ya kənarda qalmış, ya da çox cüzi şəkildə təfsir olunmuşdur. Halbuki Ə.Bəhmənyar, Xaqani, N.Tusi, İ.Nəsimi, M.Füzuli və b. kimi N.Gəncəvidə də dünyagörüşündə türk mənsubiyyətinə, türk ruhuna, eləcə də islama dair motivlər güclüdür. Bu mütəfəkkirlər birmənalı şəkildə özlərini türk adlandırmış və türklükləri ilə də fəxr etmişlər. Böyük türk şair-mütəfəkkiri, filosofu Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında əski türk düşüncəsinə, türk dini etiqadlarına, ümumilikdə türk mədəniyyətinə-fəlsəfəsinə meyil daha çox hiss olunur. N.Gəncəvi "Xəmsə"sini farsca yazmasına baxmayaraq, türk düşüncəsini, türk adət-ənənəsini, türk əxlaqını, ümumilikdə türk mifoloji, dini-fəlsəfi və milli-mənəvi dünyagörüşünü təbliğ etmişdi.

N.Gəncəviyə görə, dünyada müdriklik, əxlaqlılıq, nəciblik, alicənablıq, igidlik, paklıq və s. kimi xüsusiyyətlər, yəni yaxşı nə varsa türkə, türk millətinə aiddir. Filosof-şair "Sirlər xəzinəsi"ndə dəfələrlə türk düşüncəsinə, türk etiqadlarına müraciət etmişdi: "Türkə bənzər yasəmən çöldə qurub ağ çadır, Çadırın ayparası Sürəyyaya nur saçır". Burada o, ağ yasəmən qıpçaqlarda (əngin çöllərdə) yurd salmış türklərin aypara şəkilli döyüşçü çadırına oxşadır və bu çadır, o qədər əzəmətlidir ki, Sürəyya ulduzunadək uçalıb ona şölə verir. Nizami daha sonra yazır: "Lalənin bağı qara - ərəb yavrusu kimi, Türk yasəmən Yəməndə Süheyl ulduzu kimi!". "Türk yasəmən" ifadəsi Nizaminin ənənəvi məcazlarından və türkün qədim dövrlərdən əbədi bahar, təzəlik, paklıq rəmzi olduğuna işarədir. "Qarı ilə Sultan Səncərin hekayətində isə Nizami türk hökmdarını ədalətli və vicdanlı olmağa çağırır. Nizamiyə görə, türk hökmdarları heç bir zaman zalım və ədalətsiz olmamışlar, Sultan Səncərin buna uyğun olmayan davranışı isə türk adına şərəf gətirmir. Ona görə də, Nizami bir qarının dilindən türk hökmdarı Sultan Səncəri ədalətsiz işlərinə görə belə ittiham edir: "Dağ kimi ucalmışdı bir zaman Türk dövləti, Sarmışdı məmləkəti ədaləti, şəfqəti. Sən yıxdın o şöhrəti, batıb getdi o ad-san, Demək, sən türk deyilsən, yağmaçı bir hindusan". Fikrimizcə, burada N.Gəncəvi bir tərəfdən Sultan Səncərin təmsalında türk hökmdarlarını türk düşüncəsinə, türk adət-ənənələrinə əməl etməyə çağırmaqla yanaşı, onları pis əməllərdən çəkəndirməyə çalışmış və başqa tərəfdən Azərbaycanda bir Türk dövlətinin hakim olduğuna işarə etmişdir. (2, s. 264).

Fikrimizcə, N.Gəncəvinin "İskəndərnamə"ni yazmaqda məqsədi yalnız Makedoniyalı İskəndərin təmsalında adil hökmdarı, ədalətli cəmiyyəti təsvir etmək deyil, eyni zamanda türk millətinin qədimliyini, türk inanclarını, adət-ənənələrini və s. dünyaya tanıtdırmaq olmuşdu. Bu baxımdan N.Gəncəvinin Makedoniyalı İskəndəri türk dünyasının bir hissəsi olan Azərbaycana, daha sonra Qıpçaq elinə aparması təsadüf ola bilməzdi. N.Gəncəvinin burada başlıca məqsədi Azərbaycanda, Qafqazda, Orta Asiyada və b. yerlərdə yaşayan türklərin adət-ənənələrini, mədəniyyətini, düşüncələrini və s. açıqlamaq olmuşdu. Məsələn, İskəndəri Qıpçaq ellərinə aparan N.Gəncəvi yazır ki, Qıpçaq türklərinin adət-ənənələri böyük Fatehi mat

qoyur. Xüsusilə qadınların üzlerini örtməməsi və kişilərdən qaçmaması İskəndəri təəccübləndirir. İskəndər qıpçaqların ağsaqqallarını başına yığaraq bu adətlərindən əl çəkməyə çağırır: "Örtülü dedi çöl qıpçaqlarına: Üzünü gizləmək xoşdur qadına". Qıpçaq türkləri isə İskəndəri başa salırlar ki, onlar adətlərini dəyişməyəcəklər, Makedoniyalı Fateh isə hiylə işlətməklə istəyinə çatır.

Nizaminin yaradıcılığında zərdüştiliyin, atəşpərəstliyin birmənalı şəkildə pislənməsi, eləcə də Makedoniyalı İskəndəri bu cür adətləri təmizlədiyi üçün tərifləməsi, heç də təsadüf ola bilməzdi. Əgər Firdovsi "Şahnamə"də fars düşüncəsini, fars dini etiqadlarını, fars dünyagörüşünü təbliğ etmişdirsə, N.Gəncəvi də "Beşlikdə, o cümlədən İskəndərnamə poemasında türk həyat tərzini, türk düşüncəsini, türk dini etiqadlarını, türk adət-ənənələrini, türk dünyagörüşünü və s. böyük ustalıqla əks etdirmişdir.

Göründüyü kimi, N.Gəncəvinin əsərlərində "türk" amili xüsusilə önə çəkilmiş və Azərbaycan türklərin qədim vətəni kimi açıq şəkildə qeyd edilmişdir. "Xosrov və Şirin" poemasında "Dərbənd dənizinin bir sahmanında", "Arrandan başlamış Ərmənə qədər" hökmdarlıq edən Məhin Banunun dilindən Nizami türklüyümüzün qədimliyini bu cür ifadə edir: "Əgər o aydırsa, biz afitabıq, O, Keyxosrov, bizsə Əfrasiyabıq (Alp Ər Ton-qa - F.Ə.)". Deməli, Arran-Bərdə hökmdarı Məhin Banu özünü Əfrasiyabın, yəni türklərin nəsi-lindən hesab etmiş, N.Gəncəvi də Məhin Banunun dililə bu xalqın kökünün türk olması və türklərin Əfrasiyab (Alp Ər Tonqa) kimi hökmdarının olması ilə fəxr edir. Xüsusilə N.Gəncəvi "İskəndərnamə" poemasında türk xalqlarının qədimliyini, onların adət-ənənələrini böyük ustalıqla əks etdirmişdir. Bu əsərində Makedoniyalı İskəndərin Qıpçaq ellərinə səfərindən bəhs edən N.Gəncəvinin məqsədi türklərin yalnız Azərbaycanda deyil, Orta Asiya və bütün Qafqaz ellərində qədim xalqlardan biri olduğunu sübuta yetirmək olmuşdu. Ümumiyyətlə, N.Gəncəvinin bütün yaradıcılığı bizə onu deməyə əsas verir ki, o bir türk ölkəsində, şəhərində dünyaya gəlmiş, türk kimi böyümüş və türk adına xidmət etmişdir. (3, s. 392).

N.Gəncəvinin "İskəndərnamə" poemasında türk ölkəsi, türk əhalisi, türk yurdu və s. mənalarda tez-tez ifadə etdiyi "Xəzran", "Xəzər", "Xəzərli", "Xəzərlər", "Xəzər dağı" anlayışları da göstərir ki, o, bir türk filosofu olmuş və türk ölkəsində yaşamışdır. "Xəzər dağından Çin suyuna qədər Türklərlə doludur bütün bu yerlər" - yazan N.Gəncəvi birincisi, Azərbaycanın qədimdən türk torpağı olduğunu, ikincisi isə "Xəzər dağı" ifadəsini işlətməklə həmin dövrdə xəzərlər adlı türk etnosunun mövcudluğunu göstərmək istəmişdir. Başqa tərəfdən N.Gəncəvinin "İskəndərnamə"sində görürük ki, İskəndərin qoşununda türklər olduğu kimi, rusların da qoşununda Xəzər, Xəzran ölkəsindən gəlmiş "xəzərlər" adlı türk tayfaları var: "Qarşıda bənizi qırmızı ruslar Məcusun atəşi kimi parıldar. Sağ qolu bəzəmiş Xəzran dəstəsi, Soldan da ucalır Burtasın səsi". Əslində "Xəzran" sözünün mənası Xəzərlər - "Xəzərlər ölkəsi" deməkdir. Hətta, N.Gəncəvi "İskəndərnamə"də bir türk etnosu kimi "xəzərli" terminindən də istifadə etmişdir. (4, s. 256; 5, s. 432).

Fikrimizcə, N.Gəncəvinin dünyagörüşünün bu yöndə obyektiv, elmi prinsiplərə əsaslanan şərh, təfsiri ilk dəfə böyük türkçü ideoloq, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən verilmişdi. M.Ə.Rəsulzadə N.Gəncəvinin türk mənsubiyyətinə, türk dini-fəlsəfi düşüncəsinə, türk ruhuna, türk mədəniyyətinə, fəlsəfəsinə bağlılığını vaxtında görərək, bütün bunları "Azərbaycan şairi Nizami" əsərində əks etdirmişdi.

M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, Firdovsi İran millətçiliyinin ideoloqu, fars oğlu fars olduğu kimi, N.Gəncəvi də türkoğlu türk kimi bir Azərbaycan şairidir. M.Ə. Rəsulzadəyə görə, Nizaminin iranlılıqdan, farspərəstlikdən uzaq olmasına nümunə "Xosrov və Şirin" poemasında Sasani hökmdarı Pərvizin Məhəmməd peyğəmbərin məktubunu cırmasını "quduzluq" adlandırması, "atəşpərəst hökmdarın yalnız maddi fəlakət və süqutunu şərh etməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda iran imperiyasının mənəvi tənəzzülünün tarixçəsini də əsərinə daxil etməsidir. Onun fikrincə, Nizaminin bir o qədər də ehtiyac olmadan peyğəmbərin Xosrovin yuxusuna girməsi, əlindəki qırmancla onu vurması, vəzirli Büzürgümidin ona ərəb peyğəmbəri haqqındakı söhbəti, Məhəmmədin doğulduğu gün Kəsra tacının çökməsi və atəşkədələrin (atəşgahların) sönməsi kimi əhvalatları "Xosrov və Şirin" poemasına əlavə etməsi, türk ziyalisinin farslıq təəssübündən, fars düşüncəsindən uzaq olmasıyla bağlı olmuşdu. M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, Nizaminin farspərəstlikdən uzaq olmasını göstərən kəskin dəlillərdən biri də atəşpərəstliyə düşmən olması idi. Onun fikrincə, farslığın ən böyük və ən parlaq ənənəsi zərdüştlük və atəşpərəstlik olduğu halda, fars şeirinin Firdovsidən sonra ikinci dirəyi olan Nizaminin həmin təlimə bu qədər düşmənçiliyi, mənfi münasibət bəsləməsi onda farslıq duyğusunun olmaması idi. M.Ə.Rəsulzadəyə görə, Nizami bütün duyğu və şüuru ilə müsəlmandır, tək Allaha inanır: "Təkallahlıq mövqeyindən də o hər cür ikilik və çoxluğu rədd edən bir "vəhdaniyyətçidir". Zərdüştiliyin xeyrin ayrı, şərin də ayrı mövcud olub öz aralarında vuruşan ikiallahlılıq sistemine onun nə sufiliklə yetişdiyi Allah məfhumu, nə də daşdığı xalis müsəlman əqidəsi uyğun gəlir". M.Ə.Rəsulzadə yazır ki, hətta Nizami üçün "qədim farslığın islama qarşı müxalifətinin bir ifadəsi" olan ismaililik "iranlı" məzhəb kimi onun dilində bir söyüşdür: "Dediym kimi deyilsə, ismaili olum" (11, s. 520).

Deməli, N.Gəncəvi qədim türklərin tanrıçılıq dini-fəlsəfi təlimində olduğu kimi təkallahlılıq dünyagörüşünə sahib olmuş və bütün hallarda dualist, politeist sistemləri inkar etmişdi. Bu da, bir daha göstərir ki, N.Gəncəvi qədim dövrdən etibarən türk düşüncəsinə hakim olan monoteizmin, türk dini etiqaadının daşıyıcısı olmuşdur (9, s. 6).

Nizami yaradıcılığında türkçülüyn qadın obrazlarında əksi. Əsərlərinin əsas qəhrəmanları türk (Şirin), fars (Xosrov, Bəhram), yunan (İsgəndər), ərəbdir (Leyli, Məcnun). Bu «milli çoxluqda» diqqəti cəlb edən məqam biri-birindən dəyərli əsərlərinin əsas obrazlarına doğru yol göstərən, nümunə olan, ədalətə üstünlük verən türk obrazının qalib olmasıdır. Maraqlı bir cəhəti də diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Nizaminin yaradıcılığında böyük tarixi şəxsiyyətlərə yanlışlarını göstərən, onları gerçəklərlə üzləşdirən ədəbi qəhrəmanlar əsasən ağıllı türk qadınlarıdır: Şirin Xosrovun, Fitnə Bəhramın, Nüşabə İskəndərin... məhz ağıl verəni və yol göstərənidir. Başqa sözlə deyərsə, Nizami türklüyü gözəllik və mükəmməllik rəmzi kimi qəbul edir. «Yeddi gözəl»də gözəlliyi ilə türkə bənzədilən hind qızının obrazını nümunə göstərmək olar. Söy-kökünə bağlılığını, türkün yaradılışdan başqalarından fərqləndiyini, mifoloji ənənənin və qədim oğuznamələrin təsirilə izah edən şair hətta «Yeddi gözəl»də onun işıqdan törədiyinə işarə etmişdir.

Təbii ki, yazarlar əsərlərində öz mövqə və ideallarına uyğun obrazları müxtəlif xalqların həyatından götürə, onların milli mənsubiyyətini təyin edə bilər. Nizaminin mənsub olduğu dövrdə, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında müəlliflərin obraz seçimində çox geniş areala müraciət etməsinin şahidi oluruq. Lakin, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, elə obrazlar var ki, müəllifin onları yaratmaqda əsas məqsədi məhz mənsub olduğu xalqın müsbət imicini təqdim etməkdir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında yer alan obrazlar müxtəliflik baxımından fərqlidir. «Xəmsə»də türk imicini əks etdirən obrazları canlandıran şair ideal, başqalarına dünyəvi mənada ağıl verən, haqqa, gerçək eşqə sadıq qalan türk gözəlinə- türki-pərizada daha çox üstünlük verir. Nizami əsərlərində oxucuya türk ruhunu aşılrayır, divan ədəbiyyatına türk mövzu və surətlərini gətirir, ənənəvi süjetləri türklər ilə əlaqələndirir, öz xalqına, Vətəninə sevgi və bağlılığını hər məqamda bildirir. Başqa sözlə, şairin əsərlərində türk - igid, gözəl, ədalətli və qorxmazlıq rəmzidir. Bununla bağlı xeyli nümunə göstərmək olar. Məsələn, «Yeddi gözəl»də (Birinci iqlim padşahı qızının hekayəsində) Minuda-cənnət diyarında yaşayan, qeyri-adi gözəl qızın adı Türknazdır. Onun yaşadığı məkanın cənnət kimi təsvir olunması və «Minu-cənnət» adlandırılması bu gözəli gerçək dünyadan uzaqlaşdırır və onu pərilərə yaxınlaşdırır. Türknaz aşıqları ilə davranışında da sehrli pəri təəssüratı oyadır. Onun yanına getmək üçün aşiq quşun caynağındakı səbətdə çətin və qorxunc yollardan keçməli olur. Vüsala çatmadan geri qayıdan gənc şahzadənin dönüşü də sehrli yolculuqla gerçəkləşir. Ayrıldığı gözəlin həsrətilə özündən əvvəlki nakam aşıqlar kimi o da qara don geyinir. Şairin Türknazı başqalarından nurlu başlanğıcla fərqləndirməsi, bu türk gözəlinin nurdan yaranmasını söyləməsi türk mifologiyasının göy oğlu inancına, seçilmiş qəhrəmanların göylə əlaqəsinə işarədir. Şairin türk qadınlarını öz ağılı, cəsarəti və igidliyi ilə kişilərdən fərqləndirməməsi, paralel təşkil etməsi, Göy mənşəli qadınlardan bəhs etməsi təsadüfi deyil. Oğuz Kağanın Göyü, Yeri öz mövcudluğunda əks etdirən həyat yoldaşını, qəhrəmanların yardımçısı olan quş cildli pəriləri xatırladan Türknaz Göy və nur başlanğıcına görə türk mifoloji dünyagörüşü ilə əlaqəlidir. Türknaz onun arxasınca gələn şahzadəyə özünü belə tanıdır.

Dedi: - bir türkəm ki, mənə tay olmaz,

Nazənin bədənəm, adım Türkünaz!.

Nizaminin türkçülük mövqeyinin müəyyənləşməsində əsas ağırlıq nöqtələrindən olan «türki-pərizad» qavrayışının mükəmməl modelləri kimi Şirin və Fitnə də (baxmayaraq ki, onlarda dünyəvi funksiya güclüdür) Türknaza yaxındır. Şirin və Fitnə gözəlliklərindən daha çox ağıl və düşüncələri, düşünülmüş tədbirləri ilə sevilirlər. Nizami yaradıcılığında hökmdarlara yol göstərən, tarixi şəxsiyyətlərə yanlışlıqlarını xatırladan, onları gerçəkliklərlə üzləşdirən insanlar içərisində ağıllı türk qadınlarının xüsusi yeri var.

«Xosrov və Şirin»də çılğın bir gənc kimi tanınan Xosrovu atasının verdiyi cəzadan çox Şirinin eşqi və ona qarşı səbrli münasibəti tərbiyə edir. Fitnə Bəhrama insanın uzunmüddətli məşq nəticəsində çətin işləri bacara biləcəyini özünün qeyri-adi qabiliyyəti ilə sübut edir. Nüşabə dünyanı fəth edən İsgəndərə var-dövlət, ləl-cəvahir üçün qan tökməyin doğru olmadığı haqda öyüd-nəsihət, düşünülmüş dərs verir.

Nizami Şirin və Nüşabə obrazları ilə türk imicinin formalaşdırılması üçün mifoloji türk dastanlarından alınmış motiv və elementlərdən də istifadə edir. Bu mənada «Xosrov və Şirin»də «Alp Ər Tunqa», «İskəndərnamə»də «Şu» dastan motivi açıq-aydın görünməkdədir.

Nizaminin əsərlərində əsatirlərə, əfsanələrə bağlılıq bir neçə baxımdan diqqəti cəlb edir. Qədim mənbələrə qaynaqlanan motivlərdə də ağılın hikmətini, zəkanın qüdrətini sözlə təsvir edən Nizami yenə də qadınlara üstünlük verir. Belə fərqlilik Nizami yaradıcılığında əsas motivlərdən biri kimi diqqəti cəlb

edir. «İsgəndərnamə»də Nüşabənin İsgəndərə öz ağılı ilə qalib gəlməsi e.ə. 330-327-ci illərin hadisələri əsasında yaranan «Şu» dastanının süjetinin müəyyən transformasiyalarla yenidən işlənməsidir. Nüşabə adı öz mənşəyinə görə şumer ilahəsi Nisaba ilə də müəyyən paralelizmə malikdir. Nisaba Şumer ilahələri, tanrıçıları sırasında idarəedici və qoruyucu funksiyasını yerinə yetirənlər sırasındadır. Tanrı Enil insanları yaratdıqdan sonra onlara yer üzündə yaşamağı öyrədən dörd ilahədən biridir. Həmin ilahələr bunlardır: Annanuki, Nisaba, Ninmena və Nunamnir. Nizaminin «Yeddi gözəl»i ilə Ural-Altay dastanı «Qeser» arasında da uyğun motivlər olması tədqiqatçılar tərəfindən qeyd olunmuşdur. Bu uyğunluqlar sırasında yeddi gözəl paralelizmi diqqəti daha çox cəlb edir. «Qeser»lə «Yeddi gözəl» arasında uyğunluqlardan biri də Qeserin ətrafında daima 7 qadının (4 öz qadını, 3 xilaskarı) dolaşdığı, məsləhət verdiyi kimi, digərində də 7 gözəlin eyni məqsədlə əsərə daxil edilməsidir» (6, s. 336).

Nizami Gəncəvinin müraciət etdiyi qadın ağlının qüdrətindən bəhs edərkən Fitnənin təmkin və mətanəti göz önünə gəlir. Şairin bu əsərində türk və tatar sözlərindən bir-birinə əvəzləyən ifadələr kimi istifadə etməsi dahi şairin milli kimliyini açıqlayır. Şair «Yeddi gözəl»də öz ağılı və cəsarəti ilə bütün gözəllərdən seçilən Fitnə isə gözlərini vəsf edib onu «tatar gözlü, qıyıq gözlü» adlandırır. Eyni «qıyıq gözlü» ifadəsini şair türk gözəli adlandırdığı Türknaza da aid etmişdi. «Bəhrəmin öz kənizi ilə dastanı» nı xatırlayaq. Ov zamanı Fitnə şahı tərifləmir. Bunu gören şah dözməyib axırda kənizindən niyə onu tərifləmədiyini soruşur:

O dedi: «Ey dar tatar gözlü,

Bizim ovu gözünə almayırsan?»

Nizaminin tatar gözlü ilə türk gözəlini nəzərdə tutması hekayətin davamında aydınlaşır. Fitnənin təqdirini qazanmaq üçün o, oxla ovun dırnağı ilə qulağını bir-birinə tikir. Fitnə isə onun bu qabiliyyətini qeyri-adi bir şey hesab etməyib, alışılmış vərdisdən törədiyini söyləyir. Hökmdarın cəzası ağır olur, Fitnənin ölüm hökmünü verir. Öz ağılı və cəsarəti ilə sağ qalan Fitnə bir müddət sonra Sərhəngin şaha verdiyi qonaqlıqda öküzü boynuna alıb 60 pilləni yüyürərək hökmdarın qarşısında dayanır. Göz-qaşla soruşur ki, mənim gətirdiyim bu öküzü kimin gücü var ki, eyvandan həyətə endirə? Şah ona cavab verir ki, bu sənin gücün yox, əvvəldən aldığın təlimin nəticəsidir. Bəhrəm şah həmin gözəlin əvvəlcə Fitnə olduğunu bilməsə də bir azdan onun «türk gözəli» olduğunu anlayır. Fitnənin – Ayn, türkün, tatar gözlünün qarşısında həsrətini, sevgisini etiraf edən Bəhrəm şah kahinləri çağırıb kəbin kəsdirir, bu ağıllı, cəsarətli gözəllə ayinə uyğun şəkildə evlənir.

Fitnənin tatar gözlü, daha sonra isə türk gözəli adlandırılmasından iki qənaət formalaşa bilər: Nizaminin türk və tatar sözlərini sinonim kimi işlətməsi və müsbət mənə ifadə etməsi; tatar gözlü ifadəsindən təşbih kimi istifadə olunması. Hər iki halda müəllif tatar sözündən müsbət mənada istifadə edir. O, başqa qövmlərdən olanların gözəlliyini vəsf edəndə belə onu türkə bənzədir, türk gözəli Fitnəni isə tatar gözlü adlandırır. Orta əsrlərə aid qaynaqların bir çoxunda türk və tatar sözləri eyni və ya yaxın qövmləri bildirir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında türk imicinin müsbət mənada təbliği baxımından «Sirlər xəzinəsi»nin «Sultan Səncər və Qarı» hekayətində Sultana etirazını bildirən qarının dilindən şair öz mövqeyini izah edir, hər kəsi öz ulusunun formalaşmış imicini qorumağa və ucaltmağa dəvət edir. Ümumiyyətlə, türkçülüyn təbliğində qadın amilinə xüsusi diqqət yetirən Nizami bu fəlsəfəsi ilə həyatın mənasını sədaqətdə, qarşılıqlı hörmətdə görür. Gücün, zülmün, zalımlığın hökmranlığın haqq, ədalət qarşısında məğlubiyyətini təsdiqləməklə insanları adil olmağa çağırır (8).

Nizami əsil türk şairidir: tutarlı ziyalı cavabları fonunda. Xalq şairi Fikrət Qoca söyləyib ki, “XII əsr elə dövr idi ki, onda bu sərhədlər mövcud deyildi. Nizami isə bu sərhədləri keçərək əsərlərini tanıdıb, dünya da qəbul edib ki, Nizami Azərbaycan şairidir. Onların danışdığı cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyil. Onların ağlına, boş sübutu olmayan iddialarına güləcəklər. Çünki bir sözü deyəndə gerek onu sübut edəsən. Biz vaxtında Nizaminin Azərbaycan şairi olduğunu sübut etmişik. Başqa dildə yazmaq o demək deyil ki, bu başqa millətin şairidir. Bu sadəcə absurddur. Farslar sevirərsə, qoy oxusunlar, günəş elə şeydir ki, işığı hər yerə düşür”.

Akademik Nizami Cəfərov qeyd edir ki, “Tədqiqatçılar məsələnin mahiyyətini bildiklərinə görə həmişə bildiriblər ki, onun əsərindən türk ətri, qoxusu gəlir. Onun əsərlərində türkçülüyə aid poetik xüsusiyyətlər, atalar sözləri, türkçülük uslubu var. 1500 illik ənənənin nəticəsidir ki, Nizami Gəncəvi bütün mükəmməlliyi ilə öz yaradıcılığını ortaya qoyub. Nizami Gəncəvinin farsca yazmağına gəldikdə isə, bu, bir ənənə olub. Fars dilində yazdığına görə gerek biz Xaqanini də fars şairi sayaq, Füzulini, hətta Şəhriyarı da. Nizami fars şairi olsaydı Firdovsi, Hafiz, Sədi kimi bu qədər türk ifadələri, atalar sözləri yazmazdı. Türklər barədə dərin söhbətlər olmazdı. Nizaminin “İsgəndərnamə” poemasında Makedoniyalı İsgəndərə müəllifin rəğbəti onun fars olmadığına dəlalət edir. Ən əsası Nizami fars şairi olsa idi, Makedoniyalı İsgəndəri ideal

hökmdar kimi təqdim etməzdi. İran ədəbi ictimai fikrində bu ola bilməz. Çünki Makedoniyalı İsgəndər farslar üçün tarixi düşməndir. Türk xalqlarında, xalq ədəbiyyatımızda Makedoniyalı İsgəndər müsbət işıqlandırılır. Nizami Gəncəvinin türk olması heç kimdə şübhə doğurmur. Xüsusən son dövrlərdə mənfur qonşularımız da onun azərbaycanlı olmadığını iddia edirdilər. Ancaq bu əsas olmayan bir fərziyyədir. Həm türk, həm də fars alimləri 30-cu illərdən yazırlar ki, Nizaminin farsdilli şeirlərindən türk ətri gəlir. Nizami Gəncəvi barədə müxtəlif vaxtlarda səslənən kökündən yanlış fikirlərə həmişə cavab veriləcək. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımıza o qədər bağlanıb ki, onu bu ədəbiyyatdan, bu torpaqdan qoparmaq mümkün deyil”.

AYB-nin mətbuat xidmətinin rəhbəri Ədalət Əsgəroğlu hesab edir ki, “İran həmişə bu fərziyələri irəli sürür. Biz Nizami Gəncəvinin Azərbaycan şairi olmasını sübut etmişik. Mən onlardan soruşuram ki, deyirsiniz Nizami sizin şairinizdir. Sübut edin. Əlinizdə olan yeganə bir şey isə Nizaminin fars dilində yazıb yaratmasıdır. Nizami farsca yazıb, amma özü dəfələrlə yazılarında qeyd edib ki, mən əcəm türküyəm. Deməyib ki, farsam. Fars dilində yazsa da Azərbaycanı sevib və öz xalqını tərənnüm edib. O zaman belə çıxır ki, kim hansı dildə yazırsa, deməli o xalqa mənsubdur. Bizim elə yazıçı, şairlərimiz var ki ancaq rus dilində yazıblar. Onda onlar rus millətinə mənsubdurlar?! İranlıların bu fərziyələrinə mən sadəcə gülürəm. İki il bundan əvvəl İranın Azərbaycandakı səfiri də bildirmişdir ki, Nizami Gəncəvi fars şairidir. Azərbaycan tərəfi yenədə onların iddialarını boş bir yalan olduğunu sübut etdi. Məncə İran hələ çox deyəcək ki, Nizami Gəncəvi fars şairidir. Kim istəməz ki, Nizami Gəncəvi kimi bir şairi, mədəniyyəti olsun”.

Professor Fəxrəddin Veysəlov hesab edir ki, “Nizami Gəncəvinin təhlil edərkən onun yaradıcılığını bütövlükdə qiymətləndirmək lazımdır. Yəni o farsca yazıb deyən fars şairi olduğu demək deyil. O bütöv yaradıcılığında bildirib ki, azərbaycanlıdır. İranlılardan fərqli olaraq biz sübut etmişik. Ancaq bunu farslar görmək istəmir. Məncə, Azərbaycan ədəbiyyatı və Nizami Gəncəvi dünyada çox gözəl təbliğ olunur. Hətta beynəlxalq aləm bilir ki, Nizami Gəncəvi Azərbaycan şairidir. İran həmişə deyib və deyəcək. Bəzi qüvvələr Nizaminin əsərlərini özünüküləşdirmək istəyir. Nizaminin əsərləri əlbəttə ki, milli şüurumuzun tərkib hissəsidir. O ki qaldı hansısa qüvvələr tərəfindən bu əsərlərə yiyə çıxmaq, yaxud da özünüküləşdirmək məsələsinə, əfsuslar olsun ki, biz belə hallarla dəfələrlə üzləşirik. Bunun da əsas səbəbi Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və incəsənətinin zəngin olmasıdır. Bu təkcə ədəbiyyatla, yaxud da ki, Nizaminin əsərləri ilə bağlı olan məsələ deyildir. Bizim musiqimiz ermənilər tərəfindən utanmadan oğurlanır. Dahi Üzeyir bəyin əsərləri özünüküləşdirilir. Bizim milli mətbəximiz yenə də ermənilər tərəfindən oğurlanır. Onlar bunu müxtəlif yollarla erməni mətbəxi kimi təqdim etməyə çalışırlar. Halbuki milli yeməklərimizin adları da Azərbaycan sözləridir. Nizami Gəncəvinin türk dilində əsəri tapılmayıb. Dahi şair öz əsərlərini, əsasən, fars dilində yazıb və bu məsələ çox hallarda Nizaminin milliyəti ilə bağlı mübahisələrə səbəb olub” (1).

Dünya alimlərinin Nizami Gəncəvinin türk şairi olduğuna dair fikir və düşüncələri. Nizami Gəncəvinin kimliyi və aid olduğu xalq barəsində dünya alimlərinin onun türk olması ilə bağlı sitatlarına nəzər salaq: “Alman yazıçısı İohan Şerr: “Nizami ata tərəfdən türk idi”. Amerika tarixçisi Lev Slyozkin 1934-cü ildə SSRİ Yazıçılar Birliyinin birinci Konqresində nümayəndə heyətinin üzvü kimi çıxış edərək, Nizami Gəncəvinin “Gəncədən olan türk” adlandırır. İran ədəbiyyatşünasları: “Nizami Gəncəvi farsca yazıb, amma ondan türk ətri gəlir”. 3 aprel 1939-cu ildə Ukrayna şairi Nikolay Bajanın «Pravda» qəzetində çıxan məqaləsində o, Stalinlə görüşündən danışdı: “Yoldaş Stalin mənə azərbaycanlı şair Nizami ilə bağlı danışdı, onun əsərlərindən sitat gətirdi, o, bu sözlərlə onu əsaslandırmağa çalışdı ki, Nizamini İran ədəbiyyatına vermək lazım deyil. Ona görə yox ki, farsca şeirlər yazıb, ona görə ki, o öz poemalarında farsca şeir yazmağa məcbur olduğunu və öz xalqıyla doğma dilində kontakta icazə verilmədiyini göstərir”. 1947-ci il 22 sentyabrda SSRİ Yazıçılar İttifaqının sədri Nikolay Tixonovun “Pravda” qəzetində dərc olunan məqaləsində qeyd edir: “Aydındır ki, Nizami farsca yazıb, Azərbaycan xalqının düşmənləri olan burjua tarixçiləri, İran milliyətçiləri tərəfindən Nizaminin fars şairi kimi qələmə verilməsi və onu vətəni Azərbaycanla əlaqəsinin olmaması faktı ilk dəfə deyil, ancaq bu həyasız yalan heç kimi aldada bilmədi”. Yevgeni Bertels tərəfindən hazırlanan Böyük Sovet Ensiklopediyası 1939-cu ildə Nizamini Azərbaycan şairi kimi təqdim etdi və 1940-cı ildən sonra artıq Nizaminin azərbaycanlı olması bütün Sovet alimləri tərəfindən qəbul olundu. Qərb tədqiqatçılarından Hammer, Baxer, Rutter, Erdman, Atkinson, Duda, Vilson, Blend kimi şərqşünaslar onu türk adlandırıblar. Nizami Gəncəvi 1188-ci il sentyabr ayının 24-də bitirdiyi «Leyli və Məcnun» əsərini türk dilində yazmaq istəyib. “Leyli və Məcnun”u türk dilində deyil, fars dilində yazmasını əmr verən Axsitanın hərəkətləri onu çox qəzəbləndirir, amma oğlu Məhəmmədin xahişi ilə onu farsca yazmağa razılıq verir. Amma öz etirazını əsərdə belə şərh etmişdir: “Nə cürətim vardır əmrədən qaçam, nə də könülün vardır xəzinə açam”. Qərb ədəbiyyatı isə onu əsasən fars və iranlı kimi təqdim edir. Burada fars dilində yazmış olduğunu əsas kimi götürürlər. Halbuki, fars dilində yazmaq o dövrün ənənəsi idi.

Bir-iki əsr keçdi və buz sındırıldı. Xətai, Nəsimi, Füzuli, Bürhanəddin, Nəvai və başqaları türk dilində də yazmağın mümkün olduğunu sübut etdilər. Nizami bir türk oğlu olduğundan əsərlərində də türklərin təəssübünü çəkən bir adam kimi çıxış edirdi. İndiki dillə deyilsə, ona bir türkçü kimi yanaşmalıyıq. Nizami irsinin görkəmli tədqiqatçısı Rüstəm Əliyev deyirdi ki, Nizami nəinki türk, hətta türkçü idi. Nizaminin əsərlərilə ayaqüstü tanışlıq belə bu şəkildə düşünməyə əsas verir. “Sirlər xəzinəsində” qoca bir qadının sultan Səncərə irad tutması buna misal ola bilər: “türklərin şöhrəti tutmuş aləmi, sən türk deyil, bir hindlisənmiş?”, yaxud “ölkələri ədalətdən güllü yazdı türklərin», deyən Nizami Türk Səlcuq dövlətindəki sosial ədaləti nəzərdə tutur.

Tədqiqatçı alim Zaur Əliyevin Nizami Gəncəvinin anasını, ailəsi ilə bağlı verdiyi məlumatlar, daha doğrusu, onların da türklüyü barəsindəki səhih informasiyalar çox maraqlıdır: “Onun anasının Kürd qızı olması da yalandır. Nizaminin elə sözləri var ki, bunlar onun türkə məhəbbətidir, vətəninə məhəbbətidir. “Leyli və Məcnun”da anası haqda yazır: “gər madəri mən Rəiseyi-qord, madər sifətənə piş-e-mən mord”. Yəni, mənim anam Rəisə ana sifətində qarşımda öldü. Farslar bu “qord” sözünü kürd kimi qələmə verirlər, amma “qord” igid deməkdir. Nizami müxtəlif qadınlar haqqında da “qord” sözünü işlədib. “Xosrov və Şirin”də Məhinbanu Şirinə deyir ki, Xosrov Keyxosrov nəslindəndirsə, sən də Əfrasiyab nəslindənsən. Əfrasiyab nəslindən olmaq Turan hökmdarı olmaq deməkdir. Nizami Gəncəvinin fars mədəniyyətinə aid olması haqda deyilənlər yanlışdır. Nizaminin dünyagörüşü, yaradıcılığı xalqının folkloru, dili, ləhcəsi, ədəbiyyatı ilə bağlı şəkildə formalaşmışdır. Nizaminin fars ədəbiyyatına təsiri böyükdür, Nizami olmasaydı, Hafiz, Sədi, Cami və başqaları yaza bilməzdilər. Onlar Nizamidən iqtibaslar ediblər. Vaxtilə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı ki, “farspərəstlər və ermənilər Nizamini bizdən qopartmaq istəyirdilər”. “Dağ kimi ucalmışdı bir zaman Türk dövləti deyən” Nizami necə ərəb yaxud farsa xidmət edə bilirdi? “Xosrov və Şirin” əsərində yazır: “Türklüyüm bu Həbəşdə heç getmir. Dadlı dovğaya xalq meyl etmir”. Burda da “Farslıgım” və ya “Kürdlüyüm” deyil, “Türklüyüm” deyir. Hələ XV əsrdə Dövlətsah Səmərqəndi «Təzkirətül-şüəra» kitabında Nizaminin türkcə divanı barədə məlumat verib. Şah İsmayıl Xətayi də Nizamini çox sevirdi. Onun fərmanıyla «Xəmsə»nin üzü dəfələrlə köçürülüb. Nizami (Gəncəvi) də öz övladını türkdə (türk oğlu) adlandırır. “Xosrov və Şirin” əsərinin sonunda yazır: Əgər şod torkəm əz xərgəh nəhani, Xodayə, torkzadəmə to dani. (Əgər türkün çadırdan gizlinə çəkildisə də, Xudaya, türk balasını sən özün qoru.) Məlumdur ki, bu misralarda şair çox sevdiyi Afaqın dünyadan köçməsinə bəhs açır, ona “türküm” deyir, Afaqdan olan oğlu Məhəmmədi isə “türk balası” adlandırır. İran alimləri farsca yazdığına görə onu İran-fars şairi hesab etsələr də, Keçən əsrin 20-ci illərində İrana səfər etmiş akademik Marrın «Əz asare-Nizami buye-türk miyayəd» («Nizaminin əsərlərindən türk iyi gəlir») dediyi üçün, şairin yaradıcılığını ruhən (candan-könüldən) qəbul edə bilmirlər” (10).

Nəticə. Azərbaycan xalqının dahi şairi, saçından dırnağına, bütün ruhu və mənəviyyatı ilə türk oğlu Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ölkəmizdə və dünya miqyasında yetəri qədər işlənsə də, yenə tədqiq olunmağa layiq bir sənət okeanıdır. “Xəmsə”si ilə məktəb yaradan şairin ədəbi irsinin yeni istiqamətdə işlənməsi üçün 2021-ci ilin “Nizami ili” elan olunması və buna əsasən keçirilən elmi konsfrans və seminarların elmi-praktik əhəmiyyəti Nizamişünaslığa böyük töhvə olacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bayramova A., Kərimova A. (2013) “Nizami Gəncəvi nə zamandan fars şairi olub?!” – münasibət, 20 avqust. <http://simsar.az/news/print-38104.html>.
2. Gəncəvi, N.İ. (2004/1). Sirlər xəzinəsi. Tərcümə edən: Xəlil Rza Ulutürk. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı: Lider, 264 s.
3. Gəncəvi, N.İ. (2004/2). Xosrov və Şirin. Tərcümə edən: Rəsul Rza. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı: Lider, 392 s.
4. Gəncəvi, N.İ. (2004/3). İskəndərnamə. İqbalnamə. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı: Lider, 256 s.
5. Gəncəvi, N.İ. (2004/4). İskəndərnamə. Şərəfnamə. Tərcümə edən: Abdulla Şaiq. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı: Lider, 432 s.
6. Gəncəvi, N.İ. (2004/5). Yeddi gözəl. Farscadan tərcümə edən: Rahim Məmməd. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı: Lider, 336 s.
7. Gəncəvi, N.İ. (2004/6). Leyli və Məcnun. Tərcümə edən: S.Vurğun. Elmi redaktor: Xəlil Yusifli. Bakı: Lider, 288 s.
8. İsmayılqızı X. (2021). Nizami yaradıcılığında türkçülük və qadın obrazları (Tahirə Məmmədin müsahibəsi). // «İki sahil» qəzeti, 04 mart.
9. Qəzənfəroğlu F. (2013). Nizami Gəncəvinin irsində Türklük və İslam. Türkünstan qəzeti, 31 mart-6 aprel. s. 6.

10. Nuri E. (2019). Nizami nəinki türk, hətta türkçü idi. 6 sentyabr,. <https://alpaninfo.com/nizami-n%C9%99inki-turk-h%C9%99tta-turkcu-idi/>.
11. Rəsulzadə M. (2011). Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Təknur, 520 s.

Açar sözlər: “Xəmsə”, türk ruhu, türkçülük, türk qadınlar, türk yurdu

Айнур Матлаб кызы Сафарли

Турецкие мотивы в творчестве Низами Ганджави
Резюме

По словам Н. Гянджеви, гениального поэта, который писал на персидском языке, но подтверждал, что он турок в своих стихах, извлекая выгоду из силы слова, мудрости, нравственности, благородства, щедрости, отваги, чистоты и так далее. Такие черты принадлежат турецкой нации. Главными героями произведений великого поэта, неоднократно обращавшегося к турецкой мысли и верованиям в «Сокровище тайн», являются турки (Ширин), персы (Хосров, Бахрам), греки (Александр), арабы (Лейли, Меджнун). Изюминкой этого «национального большинства» является победа турецкого имиджа справедливости. Еще один интересный аспект заключается в том, что литературные герои, которые противопоставляют великих исторических личностей действительности, - это в основном интеллигентные турецкие женщины. В исследование также вошло мнение отечественных и мировых ученых о том, что Низами был турецким поэтом.

Ключевые слова: «Хамса», тюркский дух, тюркизм, турчанки, турецкая страна

Aynur Matlab gizi Safarli

TURKISH MOTIVATIONS IN NIZAMI GANJAVI'S CREATIVITY
Summary

According to N. Ganjavi, a genius poet who wrote in Persian but confirmed that he was a Turk in his poems, benefiting from the power of words, wisdom, morality, nobility, generosity, courage, purity and so on. Such features belong to the Turkish nation. The main heroes of the works of the great poet, who repeatedly appealed to Turkish thought and beliefs in the "Treasure of Mysteries", are Turks (Shirin), Persians (Khosrov, Bahram), Greeks (Alexander), Arabs (Leyli, Majnun). The highlight of this "national majority" is the victory of the Turkish image of justice. Another interesting aspect is that the literary heroes who confront great historical figures with realities are mostly intelligent Turkish women. The study also included the opinion of national and world scholars that Nizami was a Turkish poet.

Keywords: "Khamasa", Turkish spirit, Turkism, Turkish women, Turkish country